

de factoren die in het onderhavige geval pleiten tegen een beïnvloeding van de groep. Deze zijn: onze ontkenning aanhangers te zijn; de vrij korte duur van de participatie (ongeveer één jaar terwijl de beweging al meer dan negen jaar bestaat); het niet regelmatig deelnemen aan de bijeenkomsten; het geringe aantal onderzoekers in vergelijking met de totale groep (vier tegenover ruim vierhonderd); tenslotte het feit dat elk van ons op een ander tijdstip voor de eerste maal op de bijeenkomsten kwam, terwijl ieder contact met andere leden van de groep onderhield. Het feit dat wij contact met de groep behielden zonder Lou te aanvaarden, wekte geen verwondering, want onder de regelmatige bezoekers was een vrij groot aantal dat geruime tijd de beweging volgde zonder „in Lou” te zijn. Hiermee kom ik op het laatste punt: de omstandigheid dat een aantal volgelingen wist dat wij studenten waren. Het belang hiervan moet niet overschat worden, daar op elke bijeenkomst wel enkele academici aanwezig waren, waarvan sommigen — o.a. enkele theologische studenten — tot de vrij regelmatige bezoekers konden worden gerekend. Mocht onze aanwezigheid als studenten invloed gehad hebben op de overtuiging van de aanhangers, dan is deze alleen te zoeken in een versterking van het geloof dat Satan de universitaire wereld wel heel sterk in zijn macht heeft.

PARTICIPATIE IN EEN GLASFABRIEK *)

door E. TELLEGEN

Summary

The article is based on observations in a glass factory where the author has been employed as a worker. One department, the automatized production of bottles, of this factory is described. It is argued that the relations between the workers and the controlling machine operator are mainly determined by the position of the machines in the factory hall. In another department where the workers themselves can control the production level, the relations between the foremen and the workers are much more complicated than in the described department where the production level is determined.

By means of the participant observation technique one can also observe the influence of the machines on small group relations. Some remarks are made on methodological questions which lead to the following conclusions:

- 1) It would be useful for the observer to stay all day at the place where he is working.
- 2) A diary is the best form of report. It enables the observer to note immediately his daily observations and to check his own change of opinion during the period of participation.
- 3) It is advisable to keep in contact with a research supervisor during the observation period, to discuss the progress of the investigation.
- 4) An important advantage of the participant observation technique is the possibility of re-formulating hypotheses during the research period.

*) Dit verslag van participatie in een glasfabriek berust op de ervaringen opgedaan tijdens een onderzoeksstage in het kader van de doctoraalstudie in de sociologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

5) If the investigation is sponsored by the factory, one should take care to avoid reporting observations which could be disadvantageous to the employees.

In de maanden juli en augustus van het vorige jaar werkte schrijver dezes als ongeschoolde arbeider in de Koninklijke Glasfabriek te Leerdam. De eerste maand werkte hij in de zgn. volautomatische afdeling, waar de massaproductie van flessen geschiedt; daarna in de zgn. gobletterie afdeling waar de fijnglasprodukten worden vervaardigd.

Werksituatie en onderlinge contactmogelijkheden

Het merendeel van de in dit artikel vermelde observaties heeft betrekking op de volautomatische afdeling. In deze afdeling, die één grote fabriekshal omvat, zijn rondom enkele glasovens machines opgesteld die het vloeibare glas uit de ovens grijpen en tot flessen persen. Aan elke machine werkt een arbeider, de uithaler, die de geperste fles uit de machine haalt. Een andere arbeider, de indrager, brengt de door twee machines geproduceerde flessen naar een koeloven. Aan het einde van de oven worden de flessen gecontroleerd en gesorteerd. Deze werkzaamheden worden op vrij grote afstand van de machines verricht, zodat de controleurs niet bij de onderlinge contacten tijdens het werk aan de machines zijn betrokken.

Voor de taken bij twee machines, dus van twee uithalers en een indrager, zijn vier arbeiders beschikbaar. Daardoor heeft iedere arbeider per uur een kwartier rust. De reparaties aan de machines en de controle op de kwaliteit van de geproduceerde flessen worden verricht door machinisten die steeds in de omgeving van de glasovens aanwezig zijn. Ze staan onder leiding van een meewerkende hoofdmachinist.

Het loon van de uithaler/indrager is voor een deel afhankelijk van het aantal door zijn machine gaaf afgeleverde flessen. Hij heeft daardoor belang bij een grote produktie en oefent dan ook zelf, in samenwerking met de machinist, controle uit op de kwaliteit van de geproduceerde flessen. Tijdens het werk wordt door de afdelingschef weinig toezicht gehouden op de machinist, de uithaler en de indrager. Het is tekenend voor de werksituatie dat het aanvankelijk niet mogelijk was een duidelijk beeld van de hiërarchische verhoudingen tussen de hogere chefs te krijgen. Vanaf zijn plaats aan de machine heeft de uithaler uitzicht op de controlerende machinist en de indrager. Het mondelinge contact tussen hen wordt gehinderd door het lawaai van de machines. Er bestaat echter een intensief contact in de vorm van een gebarentaal.

Mede door de, hierboven geschetste, wijze van opstelling van de machines en door de vanzelfsprekende gang van zaken bij het

produktieproces is er een intensief onderling contact mogelijk. Men is elkaar zeer behulpzaam en leert de nieuwe arbeider met eindeloos geduld de juiste wijze van werken. De machinisten nemen bij warm weer vaak uit zichzelf het werk van de uithaler over, zodat deze water kan gaan drinken. Voorts is er tussen de machinist, de uithaler en de indrager een patroon van onderlinge stoei- en spelrelaties en heeft men gezamenlijk plezier in het voorbijkomen van vrouwelijk kantoorpersoneel. Er is bij het werk niet het gevoel onder hinderlijke controle van niet-mee-werkende chefs te staan. De produktie wordt door deze vrijheid niet nadelig beïnvloed. De machine geeft het tempo aan en uit eigen belang wordt gezorgd voor een goede kwaliteit van de flessen.

In het schaftlokaal, waar een groot aantal arbeiders, controleurs en machinisten van verschillende glasovens samenkomen, bepalen factoren als woonplaats, leeftijd en functie de groepsvorming. Bij de stoei- en spelrelaties aan één glasoven bestaan deze scheidingsen echter niet. Er zijn dus in deze afdeling niet vaste kleine groepen maar verschillende relatiepatronen, afhankelijk van de situatie waarin men verkeert.

Ervaringen met betrekking tot de geografische afkomst van personeelsleden

Behalve de Leerdamse arbeiders zijn er ook nog een groot aantal Ambonnezen uit het kamp te Vught en vele Bossenaren in de glasfabriek werkzaam. Reeds in het begin van de stageperiode waarschuwde iemand van het kantoor voor de Bossenaren: „Hoedt U voor die Bossenaren. Het is allemaal tuig”. Ook in Leerdamse gezinnen werd op nogal denigrerende wijze over deze groep gesproken. Over de Ambonnezen was het oordeel veel gunstiger.

Gezien deze vrij algemeen verbreide mening over de Bossenaren zou een slechte samenwerking tussen deze groep arbeiders en de rest van het personeel kunnen worden verwacht. Gedurende de stageperiode is daarvan echter niets gebleken. In de onderlinge spelrelaties was er in dit opzicht geen enkele scheiding. In de gespreksrelaties in het schaftlokaal was deze scheiding er wel enigszins, maar de Bossenaren vormden hier toch minder een aparte groep dan de Ambonnezen. In de werksituatie bestonden dus geen tegenstellingen op grond van verschillen in geografische afkomst. Wel was er een verschil in instelling ten opzichte van het bedrijf. Dit bleek in gesprekken over het bedrijf in het algemeen, over voorstellen tot werktijdverandering en over bestaande toestanden in de afdeling waar men werkte. De Leerdammers waren geneigd bestaande toestanden als normaal te aanvaarden. Sprekende over de inrichting van het be-

drijf gaven zij hun mening meestal weer in een „zo is het” formulering, terwijl de overige arbeiders vaker de bestaande toestanden bekritiseerden.

Enkele andere observaties

Een groot deel van de observaties tijdens de stageperiode had betrekking op de verhouding tussen de chef en zijn ondergeschikten. In de volautomatische afdeling berust de leiding tijdens het werk bij de hoofdmachinist. Deze neemt bij reparaties van de machines vaak zelf het zwaarste werk voor zijn rekening. In de onderlinge samenwerking hoeft hij, zoals gezegd, niet in te grijpen. In de gobletterie-afdeling is het arbeidstempo niet van machines afhankelijk. De leiding in de werksituatie is hier in handen van een niet-meewerkende chef. Wanneer hij bij technische moeilijkheden ingrijpt is dat b.v. omdat aan een kleine machine een losgeschoten rubberslang moet worden vastgemaakt. Zijn handelingen blijven noodgedwongen tot dergelijk detail-werk beperkt, waarbij hij geen bewijs van zijn technisch kunnen kan leveren. Voorts heeft hij de taak de arbeiders aan te sporen hard te werken, ook als deze zich bij warm weer op de gevaren voor hun gezondheid kunnen beroepen. („Jan moest van zijn baas ook doorwerken toen het zo warm was. Hij is dood in elkaar gezakt”). Afgezien van hun persoonlijke capaciteiten blijkt het prestige van de chef dus voor een groot deel afhankelijk te zijn van de materiële werksituatie.

Naast de bovengenoemde punten zijn er verder nog de talloze kleinere observaties, die te onbeduidend lijken om systematisch te worden benaderd maar die, wanneer ze zich als het ware vanzelf opdringen, een indicatie kunnen zijn voor bepaalde verschijnselen. Het zijn observaties zoals: Wat gebeurt er als een bezoeker zich in de portiersloge meldt? Wat doet een arbeider als hij in een wachtkamer voor een bezoek aan de maatschappelijk werkster moet wachten? Houdt men zich aan de spreekuurtijden? Hoe reageert men tijdens het werk op het voorbijkomen van de directeur van de fabriek of van een groep huisvrouwen op excursie?

Voordelen van deze methode van onderzoek

In de hierboven gegeven voorbeelden is getracht de eigen mogelijkheden van de participerende waarneming als methode van onderzoek te illustreren. Als bezwaar tegen deze methode zal wellicht de geringe „representativiteit” van de verkregen resultaten worden genoemd. Inderdaad is het gezichtsveld tijdens de stage zeer beperkt geweest. Alleen al doordat in de volautomatische afdeling in een drieploegenstelsel aan twee ver

van elkaar verwijderde ovens wordt gewerkt is het overzicht tijdens het werk tot maximaal een zesde der arbeiders beperkt. Het is echter de vraag of representativiteit hier wel een relevant criterium is. Heeft de vraag in hoeverre een werksituatie, zoals hierboven beschreven, als *pars pro toto* kan worden opgevat wel zin? Bij het observeren wordt getracht een situatie zo intensief mogelijk waar te nemen. Wanneer het verkregen beeld juist is, hebben de observaties zonder meer betekenis voor soortgelijke omstandigheden elders in het bedrijf.

Hierboven werd in het kort het patroon van onderlinge relaties in de volautomatische afdeling beschreven. De participerende waarneming maakt het, waarschijnlijk beter dan enige andere onderzoekstechniek, mogelijk direct de factoren te ontdekken die dit patroon bepalen. Door middel van groepsexperimenten zal waarschijnlijk niet de invloed van *deze* opstelling van de machines kunnen worden bestudeerd. Toch waren de contacten tijdens het werk juist daarvan afhankelijk.

Als het verschil tussen de Leerdammers en de overige arbeiders op een andere manier bestudeerd zou zijn, was het onderscheid tussen de werksituatie enerzijds en het oordeel van de Bossenaren en Leerdammers over elkaar anderzijds wellicht niet zo duidelijk tot uiting gekomen. Bij een systematische ondervraging, met name wanneer deze thuis zou geschieden, zouden de Leerdammers zich waarschijnlijk aan het bestaande oordeel over de Bossenaren conformeren, ook daar waar het vragen over de samenwerking in de werksituatie betreft.

Tenslotte zijn in het bovenstaande enkele observaties genoemd die alleen door middel van de participerende waarneming kunnen worden verkregen. Deze op zichzelf schijnbaar onbetekenende gegevens kunnen gezamenlijk een bijdrage bij de bestudering van de bedrijfssituatie vormen.

Samenvattend blijkt het grote voordeel van de participerende waarneming als onderzoekstechniek vooral gelegen te zijn in de grote mate van flexibiliteit van deze wijze van observeren. Het blijft steeds mogelijk aanvankelijke indrukken bij nader inzien te corrigeren, een onjuiste probleemstelling door een betere te vervangen en een te voorbarige conclusie te wijzigen. Juist daar waar andere vormen van onderzoek op de grenzen van hun eigen vraagstelling stuiten biedt deze benaderingswijze vele mogelijkheden.

Enkele methodologische opmerkingen

Na deze beschouwingen over de mogelijkheden van het participend waarnemen als onderzoekstechniek nog enkele methodologische opmerkingen.

1. *Werksituatie en vrije tijd.* Bij een ruimtelijke scheiding tussen werk en woning is het wenselijk zoveel mogelijk de vrije tijd in de „sociale omgeving” van de werksituatie door te brengen. In dit geval: in de plaats waar de fabriek gevestigd is, liefst in een arbeidersbuurt.

2. *Het verslag maken.* Tijdens de stage werd een dagboek bijgehouden. Bij het achteraf doorlezen van dit dagboek valt de grote veranderlijkheid van de oordelen over de toestanden in het bedrijf op. Dit hangt ook samen met de bewegelijkheid van deze wijze van waarnemen. Een dagboek kan, beter dan een rapport na afloop van de participatie periode, die bewegelijkheid als het ware op papier tot uitdrukking brengen.

3. *Het externe contact.* Er vond tijdens de stage schriftelijk en mondeling overleg plaats met de supervisor, de heer J. H. Bui-ter. 1) Deze tussentijdse contacten vergroten de mogelijkheid tot afstandname ten opzichte van de eigen observaties. Overleg met een deskundige buitenstaander is ter voorkoming van vroegtijdige verstarring bij het observeren wenselijk.

4. *De interpretatie van de waarnemingen.* Door het participierend waarnemen wordt de registratie van tot nu toe onopgemerkte verschijnselen mogelijk gemaakt. Men is daarbij niet gebonden aan vooraf geformuleerde probleemstellingen en hypotheses. Om de bewegelijkheid en de onbevangenheid bij het waarnemen te bevorderen lijkt het wenselijk niet bij voorbaat bestaande sociologische theorieën en concepten als uitgangspunt voor het waarnemen te kiezen. Wel kunnen deze naderhand dienen tot een verdere bestudering van de verkregen resultaten.

5. *Participerend waarnemen in opdracht van een bedrijf.* De stage in de glasfabriek werd op verzoek van dat bedrijf verricht. Daarbij werd overeengekomen dat na de stage periode een gesprek met de bedrijfsleiding zou plaats vinden aan de hand van een rapport. Het stage-dagboek werd niet ter inzage gegeven. Het rapport was in zeer algemene termen gesteld zodat het niet tot voor bepaalde personen ongunstige maatregelen kon leiden. Bij het participierend waarnemen in opdracht van een bedrijf moet vermeden worden dat deze onderzoekstechniek in soort interne bedrijfsspionage ontaardt.

1) Veel dank ben ik hem verschuldigd voor zijn mondelinge en schriftelijke commentaren tijdens de stage. De hier gegeven beschouwingen zijn mede door dat contact beïnvloed.